

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/78/203-208>

Ələsgər Akif oğlu Səfərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
magistrant
elesgerseferov3@gmail.com

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ DAĞIDILMIŞ EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BƏRPASINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (TƏRTƏR PAMBIQ EMALI ZAVODUNUN TİMSALINDA)

Xülasə

Məqalənin vəzifəsi Vətən müharibəsində dağıdılmış emal müəssisələrini Tərtər pambıq emalı zavodu təmsalində bərpa prosesində investisiya qoyuluşlarının uqotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Burada olan elmi nəticələr və tövsiyələr Vətən müharibəsində, o cümlədən dağıdılmış bir çox emal müəssisələrinin bərpası prosesində investisiya qoyuluşlarının təkmilləşdirməsi üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində investisiya qoyuluşlarının uqotunun nəzəri və metodoloji əsasları öyrənilmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bu göstəricilər dövlət orqanlarının müharibə nəticəsində dağılmış emal müəssisələrinin bərpası prosesinə lazımı diqqət yetirməklə, işğaldan azad edilən regionun yerli ərazisinin investisiya cəlb ediciliyini qiymətləndirmək üçün təqdim edilə və istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: *investisiya, texnologiya, emal müəssisələri, uqot, idarəetmə*

Alasgar Akif Safarov

Accounting for investments in the process of restoration of processing enterprises destroyed in the patriotic war (on the example of Tartar cotton processing plant)

Abstract

The task of the article is to identify areas for improving the accounting of investments in the process of restoration of processing enterprises destroyed in the Great Patriotic War, the example of the Tartar cotton processing plant. The scientific results and recommendations contained here can be used to improve investment in the war, as well as in the process of rebuilding many destroyed processing plants. As a result of the research, the theoretical and methodological bases of investment accounting were studied. Directions for the organization of current management accounting of investment activities have been identified. It can be concluded that all these indicators can be presented and used to assess the investment attractiveness of the local area of the autonomous region, with due attention to the process of restoration of war-torn processing plants by government agencies.

Key words: *investment, technology, processing enterprises, accounting, management*

Giriş

Dağlıq Qarabağda 2020-ci ilin payızında başlayan müharibə 1990-cı illərin əvvəllərindəki birinci Qarabağ müharibəsindən xeyli fərqlənir. Birincisi, bu dəfə müharibə erməni tərəfinin məğlubiyyəti ilə başa çatıb. İkincisi, nəticədə Türkiyənin rolu xeyli artıb. Üçüncüsü, Rusiya sülhməramlı kontingenti ilk dəfə olaraq Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazidə aktiv rol olub. Münaqişənin həllində Rusiyanın rolu keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəlib, ABŞ, Fransa və digər Avropa ölkələrinin, eləcə də ATƏT-in Minsk Qrupunun rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə azalıb.

2020-ci il sentyabrın 27-də səhər tezdən bir tərəfdən Azərbaycan, digər tərəfdən Ermənistan və tanınmamış Artsax Respublikası və ya Dağlıq Qarabağ Respublikası (DQR) arasında silahlı toqquşmalar yenidən başlamışdı və bu toqquşmalar tez bir zamanda silahlıtoqquşmaya çevrildi

2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçılarının birgə bəyanat imzalaması gözlənilmədən müharibəni dayandırdı, Türkiyəni sıxışdırıb çıxardı, Rusiya hərbi qüvvələrinin (sülhməramlılar rolunda) Azərbaycan ərazisində mövcudluğunu təmin etdi. Azərbaycan və

ən azı indiki mərhələdə həm ATƏT-in Minsk Qrupundan, həm də Türkiyə və İranın təşəbbüslərindən yan keçərək, Ermənistan və Azərbaycan tərəfləri arasında praktiki olaraq yeganə vasitəçi kimi Rusiyanın rolunu möhkəmləndirdi.

Müharibənin əsas qurbanlarından biri də Tərtər bölgəsi olub. Düşmənin ağır artilleriya hücumları nəticəsində tatarların ağ qızıl xəzinəsi olan Pambıq Emalı Zavodu külə dönüb. Bu, müharibə zamanı tatarlar üçün böyük itki hesab olunurdu. İxrac olunan pambıq ipliklərinin yandırılması sahibkarlıq subyektlərinə 3 milyon manatdan çox ziyan vurub. Həmin gün bu əraziyə 30-a yaxın mərmə düşüb. Bütün güllələr yanan hissələr idi. Bu səbəbdən zavodun xeyli hissəsi yanıb. Düzdür, bütün zavod zədələnmişdi. Lakin əsas zədələnmiş ərazilər yanar konstruksiyaları olan ərazilər olub. Obyekt davamlı artilleriya atəşi altında idi. Bu səbəbdən yanğınsöndürmə işləri xeyli ləngiyib. 690 tona yaxın pambıq müharibə nəticəsində yanaraq külə dönüb.

Şəkil 1: Ermənistanın silahlı qüvvələrinin atdığı top mərmisi nəticəsində Tərtər pambıq emalı zavodunun 19.10.2020-ci il tarixli görüntüsü.

Mənbə:<https://genprosecutor.gov.az/az/post/3064> (giriş tarixi 25.04.2022)

Müharibədən sonrakı bərpa dövründə ilk addım yerdəki dəlillərə və mövcud hesabatlarla (məsələn, Mədəni, Tarixi və Mədəniyyəti Mühafizə İnstitutu tərəfindən hazırlanmış) əsasən dağıntı səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Fiziki ziyanın ölçülməsi yenidənqurma layihəsində tətbiq olunacaq uyğun strategiyanın seçilməsi və yenidənqurma məqsədlərini müəyyən etmək üçün əsas olan şəhərdəki zərər səviyyəsini qeyd etmək üçün əhəmiyyətlidir. Bərpa olunacaq şəhərlər üçün yeni baş plan şəhərin ənənəvi simasını qoruyub saxlamalı və onu dəyişdirməməlidir, çünki şəhərsalma prosesində ətraf mühitin qorunması şəxsiyyət və aidiyyət hissini bərpa edir və müharibədən zərər çəkmiş icmaları sağaldır.

Yenidənqurma prosesində qəbul edilən istənilən qərarla yerli ictimaiyyətin iştirakı ehtiyacları, problemləri, alternativləri və həll yollarını müəyyən etmək və sahiblik hissini gücləndirmək vacibdir. Dövlət qurumları bu prosesdə iştirak etməli, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmalı, koordinasiya və çoxsaxəli yanaşmanı təşkil etməli, eyni zamanda, özəl sektor və qeyri-kommersiya təşkilatları münafiqədən sonrakı yenidənqurma prosesinin maliyyələşdirilməsində mühüm amil olmalıdır (Kisova, 2018: 45).

Yenidənqurma prosesində ya yenidənqurma üçün baxışın, məqsədlərin və planın işlənilib hazırlanmasında, ya da maliyyə yardımında iştirak edən bir çox üzvlər var. Yenidənqurma iştirakçılarının rol və məqsədlərini bir-biri ilə uzlaşdırmaq bacarığı bu tərəflər arasında maraqların toqquşmasının cəmiyyət üzərində olduğu yenidənqurma planlarının uğurunun əsas amili hesab olunur.

İnvestisiya qoyuluşlarının uçotunun effektivliyini qiymətləndirmək üçün informasiya sistemlərinə əsaslanan çoxlu sayda metodlar mövcuddur. Son zamanlar rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı sayəsində alimlər proqram təminatından istifadə baxımından bu məsələ üzərində işləyirlər. Tərtər pambıq emalı zavodunun timsalında layihənin gəlirliliyi məsələsi ümumi investisiya fəaliyyətinin analitikasının mühüm elementi kimi nəzərdən keçirdim. Qarabağda Ermənistan tərəfindən təxribat zamanı başlayan hərbi əməliyyatlar nəticəsində Tərtərdə yanğın baş vermişdir. Nəticə olaraq, yerli fermerlərdən bu müəssisəyə pambıq qəbulu dayandırılmışdır. Bəzi üsullara əsasən Tərtər pambıq emalı zavodunda investisiyaların gəlirliliyinin əsas göstəricilərini müəyyən etmək mümkündür.

Cədvəl 1: Tərtər pambıq emalı zavodunda investisiya layihəsinin gəlirlilik göstəriciləri

Göstərici	Əsas komponentlər
Kommersiyalaşdırma perspektivləri	Bazarda pambıq məhsuluna tələbat
	Potensial rəqabət üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi
Pambıq emalı üçün tələb olunan resurslar	Resurs potensialının qiymətləndirilməsi
	Resurs xərclərinin gözlənilən mənfəətə qədər qiymətləndirilməsi
Pambıq emalı zavodunda olan layihə riskləri	Texniki risklərin qiymətləndirilməsi
	Layihənin bazara çıxarılması risklərinin qiymətləndirilməsi

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib olunub

Bu göstəricilər Tərtər pambıq emalı zavodunda investisiya ideyalarının layihəqabağı tədqiqat metodlarından birində istifadə oluna bilər. Onlar bütün növ layihələr üçün uyğun deyil və tam analitik araşdırma aparmaq üçün tələb olunan parametrlərin yalnız kiçik bir hissəsini əhatə edir. Bununla belə, demək olar ki, bütün üsullarda layihənin risklərinin nəzərə alınmasına diqqət yetirilir. Bəzən maddi ehtiyatların qismən itkisinə, resurs xərclərinin (malyyə, vaxt) artmasına səbəb ola biləcək müxtəlif halların görünüşünü proqnozlaşdırmaq olduqca çətindir. Xüsusi kompüter simulyasiya vasitələrindən istifadə edərkən, bəzi parametrlərdən istifadə etməklə mücərrəd model qurmaq və onun davranışını qiymətləndirmək mümkündür. Modelləşdirmə vasitələrinin seçimi bir neçə faktora əsaslanma bilər, ilk növbədə, bu proqram təminatının qiymətidir.

Digər texnologiyalardan fərqli olaraq, informasiya sistemində modellərin qurulması müxtəlif qərarların qəbulu ilə əlaqədar proqnozlar yaratmaq üçün zəruri olan bir neçə parametri nəzərə almağa imkan verir. Proqram hadisələrin inkişafı üçün ən pis ssenarini seçir, onun baş vermə ehtimalını hesablayır, həmçinin mümkün itkiləri təhlil edir. Hər halda, hər bir investisiya layihəsində bir sıra neqativ hallar var (Bayramov, 2020: 34). Xarakterik parametrlərin nə seçiləcəyindən asılı olaraq, onların baş vermə ehtimalı ən yüksək olan halları qiymətləndirmək də vacibdir. Giriş məlumatları kimi texnologiyalar, investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üsulları və investisiyaların həcmi nəzərə alınır. Bununla belə, bu parametrlərin dinamikasını və qarşılıqlı təsirini nəzərə almaq problemlərinin axtarışı zamanı nadir hallarda təhlilə cəlb olunur (İqnatenko Qoryunava, 2019: 45). Modellərin istifadəsi şüurlu tədqiqat aparmağa və başqa bir şəkildə əldə edilə bilməyən məlumatları əldə etməyə imkan verir. Bu gün bu cür modelləri qurarkən təşkilati və resurs bölgüsü məsələləri ən çox nəzərə alınır. Bununla belə, modelləşdirmə və əldə edilmiş nəticələrlə sonrakı iş onun həllinə sistemli yanaşma tələb edən mürəkkəb multikriteriyalı bir vəzifədir.

İnvestisiya, təşkilatlara bazarda davamlı rəqabət mövqeyinə nail olmağa imkan verən iqtisadi fəaliyyətin canlandırılmasının açarlarından biridir. Eyni zamanda, bu proses həmişə müəyyən risklərlə əlaqələndirilir - hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs müəyyən maddi fayda əldə etməkdə maraqlıdır, buna görə də ən etibarlı layihələrin axtarışı ilə bağlı biznes prosesləri ön plana çıxır. Nəticə etibarilə, mühüm

vəzifələr investisiya layihədən əvvəl təhlil aparmaq, layihənin effektivliyini və onun risklərini qiymətləndirməkdir.

Həyat dövrü ərzində hər hansı bir investisiya layihəsi bir neçə mərhələdən keçir: layihəqabağı təhlil, strateji planlaşdırma, tapşırıqların icrası, layihənin işə salınması, yekunlaşdırma. Bu mərhələlərin hər birində sistemli yanaşma və düzgün təhlillər ən mühüm şərtlərdən biridir. Bu təhlillər və analizlər yalnız rəqəmsallaşmış informasiyanın köməyi ilə tam dəqiq və dolğun aparıla bilər.

Layihənin uğuru bir çox amillərdən, eləcə də investisiya təhlili alətlərindən və tətbiq olunan idarəetmə metodlarından asılıdır. Maddi və maliyyə investisiyalarının qoyulduğu fəaliyyətin nə dərəcədə effektiv olacağı artıq layihənin həyat dövrünün birinci mərhələsi ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, nəticələrin qiymətləndirilməsi yalnız layihənin istismara verilməsi və onun həyata keçirilməsi zamanı aparıla bilər. Buna görə də investorlar üçün risklər həmişə yüksək olur və onların uçotu kifayət qədər çətindir.

Analitik proqram təminatı müstəqil informasiya sistemini təmsil edə və ya daha böyük informasiya kompleksinin bir hissəsi ola bilər. Sənaye hazırkı inkişafı mərhələsində, bütün texnologiyalar cihazları və proqramları daha böyük sistemlərdə birləşdirməyə meyilli olduqda, bu təcrübə tezliklə daha aktuallaşacaqdır.

İnvestisiya fəaliyyətində risklərin bir hissəsi gözlənilməz amillərin təsiri ilə bağlıdır:

- bazar vəziyyəti,
- tələbin mövcudluğu,
- vətəndaşların alıcılıq qabiliyyəti,
- avadanlıqların sıradan çıxması (Sveçnikova, 2020: 11).

Buna görə də riskləri və nəticələri tam qiymətləndirmək üçün stresli vəziyyətlər yaratmağa imkan verən təcrübələr və sınaqlar aparılmalıdır. Normal şəraitdə belə bir araşdırma aparmaq mümkün deyil, lakin informasiya mühitində lazımı xüsusiyyətləri əldə etməyə imkan verən xüsusi modelləşdirmə vasitələri mövcuddur.

Ekspert sistemi müxtəlif ixtisas və bacarıq səviyyələrində olan mütəxəssislərin edə biləcəyi istənilən hərəkətləri yerinə yetirə bilər. Zaman keçdikcə qərar qəbul etmə sisteminin təkmilləşdirilməsi analitika və hesablamalar prosesində bir şəxsin iştirakına ehtiyacı tamamilə aradan qaldırılmalıdır. Ekspert sistemlərinin köməyi ilə idarəetmə proqramları hazır məlumatları almalı və investisiya layihəsinin həyat dövrünün sonrakı mərhələlərində artıq istifadə etməlidir. Mövcud inkişaf səviyyəsində belə, ekspert intellektual proqramların və şəxsin birgə işi investisiyadan əvvəlki mərhələdə materialın toplanması və təhlili proseslərinin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmalıdır (Tağıyev, 2020: 56).

Daxil olan məlumatlardan istifadə edərək, model lazımı hesablamaları yerinə yetirir və sonra müvafiq nəticə çıxarır, şəxsə cari problemin ətraflı həllini təqdim edir. Aydınlaşdırma üçün bəzi tərtibatçılar məlumatın vizuallaşdırılması imkanlarını ehtiva edirlər. Sistem süni neyron şəbəkə modullarından istifadə etməklə məlumatları qiymətləndirə bilər ki, bu modullar təxmini funksiyalardan istifadə edərək uyğun layihə üçün düzgün strategiyaları müəyyən edə bilər, həmçinin effektiv göstəriciləri səmərəsiz olanlardan fərqləndirir. Bunun üçün şərti olaraq iki dəyəri olan funksiyanın işçi qrafikinə qurulması aparılır: 0 və 1. Alınan nəticələr bu dəyərlərdən birinə yaxınlıq baxımından qiymətləndirilir. Həqiqətin nəticəsi - "bir" əldə edildikdə, seçilmiş layihə yüksək performans göstəricilərinə malikdir. Əks halda, onlar həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu üçün kifayət deyil. Bu cür mülahizə sistem daxilində həyata keçirilir və istifadəçi onları görmür və cavabı ona tanış olan formatda alır (Əliyeva, 2021: 45).

İnvestisiya təhlilindən alınmış nəticələrin digər tədqiqatların nəticələri ilə müqayisəsi də vacibdir. Bir çox ekspertlər informasiya sistemləri və texnologiyalarından istifadə baxımından investisiyaların səmərəliliyinin hesablanması üçün ən yaxşı metodologiyaların tapılması problemini nəzərdən keçirirlər. Məhz bu yanaşma yeni zamanın və müasir iqtisadiyyatın inkişafının tələblərinin tələbidir. Dövlətin investisiya təşkilatlarında rəqəmsal alətlərin geniş tətbiqinə diqqət yetirdiyini nəzərə alaraq, investisiya öncəsi təhlil məsələsinin həllinin avtomatlaşdırılması prioritet məsələdir. Elmi ədəbiyyatda müəyyən sistemlərin həyata keçirilməsinə dair mütəxəssislərin çoxlu sayda təkliflərinə rast gəlmək olar. Layihənin gəlirliliyini qiymətləndirmək üçün çoxlu nəzəri üsullar olduğu kimi, müxtəlif proqram elementlərini özündə birləşdirən geniş çeşidli informasiya vasitələri də mövcuddur. Öz növbəsində,

texnologiyalar da geniş nəzəri alqoritmlərə və qiymətləndirmə meyarları sistemlərinə əsaslanaraq bilərə (Xamroeva İ.N.,2022).

Rəqəmsallaşma və texnoloji innovasiyalar vasitəsilə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid Azərbaycanın münaqişədən sonrakı iqtisadiyyatını qlobal tendensiyalara uyğun qurmaq üçün fürsət təqdim edir. Bununla belə, münaqişədən sonrakı kontekstdə rəqəmsallaşdırma alətləri vasitəsilə biliyə əsaslanan iqtisadiyyata keçid qısa müddətdə insan təhlükəsizliyi və inkişafı üçün şərait olmadıqda mənfi təsir göstərə bilər. O, əhalinin dövlət xidmətlərinin göstərilməsi və məşğulluq imkanları kimi təcili ehtiyaclarını dərhal həll etmir və beləliklə, şikayətləri və bərabərsizlikləri gücləndirmək riski yaradır. Əksinə, lazımi şərait mövcud olduqda, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçidi özündə birləşdirən münaqişədən sonrakı iqtisadi yenidənqurmaya yanaşma münaqişənin uzunmüddətli təsirini azalda bilər, eyni zamanda ölkənin qlobal rəqəmsal inkişafda geridə qalmasının qarşısını ala bilər. Adekvat qaydalar və nəzarət həyata keçirildikdə, bu kimi rəqəmsallaşma layihələri həm də vəsaitlərin izlənməsini və şəffaflığı artırır.

Nəticə

Dağıdılmış emal müəssisələrinin bərpası prosesində investisiya qoyuluşlarının uçuğunun təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

İnvestisiya layihəsinin rentabelliğini əldə etməyin nəzəri üsullarından birinə görə, bütün hərəkətlər geri ödəmə müddətlərini müəyyən etməyə və iqtisadi səmərə əldə etməyə yönəldilmişdir. Bu metodoloji yanaşma mövcud olanlar arasında ən populyarlarından biridir. Buna uyğun olaraq, ekspert sisteminin işləməsi üçün təklif olunan alqoritm bu biliklərə əsaslanaraq, Vətən Müharibəsində dağıdılmış Tərtər pambıq emalı zavodunda 4 addım daxilində aşağıdakı hərəkətlərə diqqət etmək olar:

1. Layihənin ümumi dəyərinin cari və hədəf göstəricilərinin əldə edilməsi;
2. İl üçün bir və ya bir neçə risk variantının baş verməsi halında gözlənilən itkilər göstəricisinin hesablanması
3. Layihənin funksional səmərəliliyinin göstəricisinin hesablanması.
4. Son geri ödəmə göstəricisinin əldə edilməsi.

Təqdim olunan tədqiqatın nəticələri müəyyən bir sahədə investisiya cəlb ediliyinin qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşmalar baxımından regional iqtisadiyyatın nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafına kömək edir. Bundan əlavə, regional səviyyələrdə hakimiyyət orqanları və idarələri, habelə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində və investisiyaların cəlb edilməsində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən investisiya məsələləri ilə bağlı strateji problemlərin həlli baxımından istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, V. (2020) "İnvestisiya proqramlarının şəffaflığı və iqtisadi səmərəsi yüksəldiləcək", // Xalq qəzeti. 2020.- 11 avqust.- S.5.
2. Əliyeva G.O. (2021) "Sənaye müəssisələrinin innovasiyalı inkişafında investisiya proseslərinin tənzimlənməsi sistemi": Bakı: 2021 :26 s
3. Xamroeva, İ.N., (2022) "İnvestisiya cəlb ediliyinin yüksəldilməsi və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi-Özbəkistan neftqaz sahəsinin strateji inkişafının əsasıdır", Bakı: Elm, 26 s.
4. Quliyeva, A.Ə., (2021) "Sosial investisiyalar mexanizminin formalaşması", Bakı: Elm.34 s.
5. Tağıyev, T. (2020) "Azad ərazilərimizə xarici şirkətlərin yeni axını başlanır", Bakı Xəbər. 7 Fevral,
6. Ignatenko, A. A. (2019) "Goryunova L.A. Investment analysis: technologies and methods of computer modeling" // Innovation and investment. №4, p. 45-50.
7. Kalinina, O.N (2020) "Increasing the reliability of the assessment of investment projects in terms of risk and uncertainty" // Bulletin of the Russian Economic University. G.V. Plekhanova. 2020, vol. 1, № 109. p. 186-198
8. Kisova AE "Investment and Investment Analysis: A Workshop". Lipetsk, LGTU, 2018. 65 c.
9. Nikishov, VN, (2019) Mitlina VD "Analysis of indicators of efficiency of the investment project" // Enigma.vol.1, № 10, p. 59-68.

10. Svechnikova S.S (2020)"The relevance of the integration of sustainable development priorities in the investment and financial strategy of the company: theoretical and practical aspects" // Humanitarian Balkan Studies. vol. 4, № 8, p. 40-43.
11. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3064> (giriş tarixi 25.04.2022)
12. Health and safety risks for workers involved in manual tank gauging and sampling at oil and gas extraction sites, 2015. Retrieved from:<https://stacks.cdc.gov/view/>

Rəyçi: i.ü.f.d. Ənvər Salahov

Göndərildi: 07.04.2022

Qəbul edildi: 09.05.2022